

ایران و ماوراءالنهر در نوشته های چینی و مغولی سده های میانه

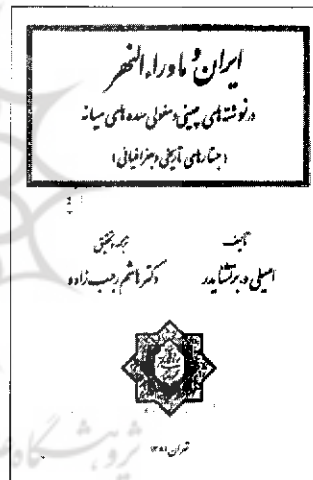
• مجتبی تبریزیا

برتشنایدر در این کتاب روایات نویسندگان و مسافران چینی و وقایع نامه های رسمی چین را درباره مشخصات جغرافیایی و رویدادهای سرزمین های آسیای مرکزی و باختری در سال های حکمرانی مغولان و بازماندگان آنها (از قرن سیزدهم تا هفدهم میلادی / هفتم تا یازدهم هجری قمری) گردآوری و تدوین کرده و در همان حال، آن گزارشها را در کنار منابع اسلامی و ایرانی و غربی، مورد بررسی تطبیقی قرار داده و حاصل آن را در کتاب حاضر به ظهور رسانده است.

البته ترجمه فارسی کتاب که در این نوشتار معرفی می گردد، شامل آن بخش از مطالب کتاب اصلی است که درباره ماوراءالنهر و ایران بوده است. گو اینکه اکثر حجم کتاب اصلی را نیز همین قلمروهای آسیای مرکزی و ایران تشکیل می دهند. بنابراین قسمت های ترجمه نشده به فارسی، تقریباً اندک و بدون ارتباط مستقیم با تاریخ و جغرافیای تاریخی ایران است و مترجم محترم در جای خود به آنها اشاره نموده است.

شیوه کار برتشنایدر به این صورت است که از یک سو شرح و ترجمه ای از گزارش ها و مدارک چینی که از آرشیه های چین به دست آورده را ارائه می کند و همزمان گزارش های یاد شده را با نوشته های مورخان مسلمان (منابع فارسی و عربی)، همچنین سفرنامه های ماموران و سیاحان اروپایی و دیگر سرزمین های غربی آسیا، مانند منابع ارمنی که در دسترس محققان غربی بوده، بررسی تطبیقی می کند و نتایج را به صورت توضیحات مفصل، با متن همراه می سازد.

ارزش و اهمیت این اثر به ویژه از آن رو است که مجموعه مفصل و جدید و مستندی از مدارک قرون میانه به زبان مغولی و چینی را در دسترس محققان و مغول شناسانی قرار می دهد که اکثر آنها یا با این زبان آشنایی ندارند و یا از امکان دستیابی آسان به آن منابع در آرشیه های چین برخوردار نیستند. چنانکه برتشنایدر خود می نویسد: «منابع چینی و مغولی درباره قوم مغول بر دانشمندان اروپایی چندان شناخته نیست و تاریخ نگاران ما (اروپائیان) که در تاریخ مغول قلم زده اند، کارشان یکسره بر پایه نوشته های مورخان مسلمان سده های سیزده و چهارده (هفتم و

- ایران و ماوراءالنهر در نوشته های چینی و مغولی سده های میانه (جستارهای تاریخی و جغرافیایی)
- تألیف: امیلی واسیلیویچ برتشنایدر
- ترجمه: دکتر هاشم رجب زاده
- ناشر: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران، چاپ اول، مرداد ۱۳۸۲، ۵۷۰، ص ۴۲۰۰۰ ریال
- شابک: ۹۶۴-۶۰۵۳-۹۷-۱

کتاب حاضر ترجمه بخشی از کتاب واسیلیویچ برتشنایدر، طبیب، جغرافی دان و گیاه شناس نامی روسی با عنوان پژوهش هایی در احوال سده های میانه، برگرفته از منابع آسیای خاوری^۱ است که نخستین بار در سال ۱۸۸۸ م. (۱۳۰۵ هـ. ق / ۱۲۶۷ هـ. ش)، سپس در سال ۱۹۳۷ م. (۱۳۵۵ هـ. ق / ۱۳۱۵ هـ. ش) و بار دیگر در سال ۱۹۶۷ (۱۳۴۶ هـ. ش) در دو جلد به چاپ رسید.

در بخش نخست بهره‌هایی از پنج سفرنامه و گزارش چینی به ماوراءالنهر و غرب آسیا که در سده سیزدهم میلادی (هفتم هجری)، تهیه شده، آمده است

هشتم هجری) بوده است»^۲

در این بخش بهره‌هایی از پنج سفرنامه و گزارش چینی به ماوراءالنهر و غرب آسیا که در سده سیزدهم میلادی (هفتم هجری)، تهیه شده، همچنین دو پیوست آمده است که مجموعاً به قرار زیر هستند:

۱- گزیده‌ای از سی بولو:

این متن گزارشی است حاوی شرح مسیر و حرکت لشکر چنگیزخان از مغولستان و از راه آسیای میانه به ایران در سال ۱۲۱۹ (۶۱۶ هـ. ق). نگارنده این شرح یه لوجوتای، وزیر چنگیزخان بوده که جهانگشای بزرگ را در لشکرکشی‌اش به غرب همراهی می‌کرده است.

۲- گزیده‌ای از بی شی کی:

این متن گزارشی است کوتاه و تا اندازه‌ای آشفته از سفیری فرستاده امپراتور کین (چین شمالی) که در سال ۱۲۲۰ (۶۱۷ هـ) از مسیر آسیای میانه به ایران و فراسوی آن، تا کوه‌های هندوکش روانه شد تا در آنجا به حضور چنگیزخان برسد.

۳- سی یوکی. سفرهای کیوچانگ چون به باختر

گزارش سفر راهب تائویی به نام چانگ چون است که به فرمان چنگیز از چین به سمرقند رفت و نیز به اردوی این جهانگشا در کوه‌های هندوکش رسید. این راهب در سال ۱۲۲۰ (۶۱۷ هـ) از موطن خود، ایالت شان تونگ به راه افتاد و به بن (پکن کنونی) رفت و چندی در این شهر آسود. سپس بخش خاوری مغولستان را در جهت شمال شرق پیمود، تا به حضور برادر کوچکتر چنگیز، اوچغان، که در این هنگام نزدیک دریاچه بویور، در اقصای شمال شرق مغولستان، اردو داشت، رسید. او از ولایت کوهستانی قراقوروم، کوه‌های آلتای، بیش بالیغ، المالیق و رود سیحون عبور کرد و به سمرقند رسید. سپس راهی کوه‌های هندوکش در مرز هند شد تا به اردوی چنگیز رسید. او از همان راهی که رفته بود به سرزمینش باز آمد و در سال ۱۲۲۴ م. / ۶۲۱ هـ ق به حدود پکن فعلی رسید.

۴- سی شی کی. روزنامه سفیری فرستاده شده به نواحی باختر

مسافری که در این قسمت شرح گزارش سفرش از مغولستان به آسیای غربی آمده، سفیری است که در سال ۱۲۵۹ / ۶۵۷ هـ. ق. از سوی منگکه قان، فرمانروای مغول نزد برادرش هولاکو که در این هنگام تازه بر دستگاه خلافت بغداد پیروز آمده و آن را برانداخته بود، فرستاده شد. این فرستاده، مردی چینی بود به نام چانگ ته. گزارش سفارت او پس از بازگشتش، به دست کسی به نام لیویو، نگاشته شد و هم او این کتابچه را به عبارتی که در بالا آمد عنوان داد.

چانگ ته از قراقوروم به راه افتاد و از کنار دریاچه قزلباش، المالیق، سمرقند، رود جیحون و کوه‌های البرز عبور کرد و به سرزمین ملاحظه (اسماعیلیان) رسید.

به نظر برتشنایدر: «ضبط امانتدارانه مورخان مسلمان سده‌های سیزده و چهارده (هفتم و هشتم هجری) از رویدادهای دوره فرمانروایی مغول، شایسته نهایت اعتماد است... وقایع نگاران چینی و مغولی هیچگاه شرح و روایتی چنان دقیق و منسجم و روشن که نگاشته قلم توانای مورخان ایرانی است به دست نمی‌دهند»

درباره نویسنده:

امیلی و. واسیلیویچ برتشنایدر (Emile Vassilievich Bretschneider) در سال ۱۸۳۳ متولد شد. درس پزشکی خواند و در سال ۱۸۵۸ دانشنامه طبابت گرفت. در سال ۱۸۶۲ به عنوان طبیب به سفارت روسیه در تهران مامور شد. در سال ۱۸۶۶ به سفارت روسیه در پکن انتقال یافت و تا ۱۸۸۴ در آنجا ماند. در سال‌های خدمتش در پکن به واسطه دوستی و مصاحبت با پالادیوس (Palladius) روحانی مسیحی و رئیس هیأت کلیسای روسیه در پکن، امکان دستیابی و بهره‌گیری از گنجینه آثار چینی کتابخانه ارزنده این هیأت فراهم شد (این کتابخانه در شورش مشت‌زنان، معروف به بوکسرها Boxers در سال ۱۹۰۱ در چین، در آتش سوخت).

برتشنایدر در پکن نخست به یادگیری زبان و مطالعه در ادب چین اقدام کرد، سپس به تحقیق در تاریخ، جغرافیا و گیاهان چین روی آورد. از ۱۸۸۴ از خدمت دیوانی جدا شد و در سن پترزبورگ یکسره به تحقیق و تالیف پرداخت. آثار فراوان او را که بیشتر به زبان انگلیسی نوشته شده می‌توان در سه گروه جغرافیای تاریخی، گیاه‌شناسی و جغرافیا قرار داد.^۳

درباره کتاب^۴

همانگونه که اشاره شد مجموعه مطالبی که از اثر دو جلدی برتشنایدر، گزیده و ترجمه شده و در کتاب حاضر به طبع رسیده، شامل آن دسته از مطالب است که در ربط با ماوراءالنهر و ایران عصر مغولان و پس از آنها تا قرن شانزدهم میلادی (دهم هجری) قرار دارد، زیرا کتاب اصلی گستره بسیار وسیع‌تری از آن سرزمین‌ها را شامل می‌شود که عبارت از تمام آسیای مرکزی و غربی تا اروپا از قرن ۱۳ تا ۱۷ م. است. مطالب کتاب حاضر در چهار بخش تنظیم شده است. در اینجا محتویات هر بخش جداگانه و به اختصار، ذیل عناوین همان بخش معرفی می‌گردد:

بخش اول - ملاحظاتی درباره مسافران چینی که در سده‌های میانه به باختر آسیا رفته‌اند.

در بخش دوم اشاره‌های جغرافیایی و تاریخی درباره آسیای میانه و باختری در منابع قرون میانه برگرفته از نوشته‌های چینی و مغولی، و برابر نهاده با ملاحظات مؤلفان اروپایی آن دوره آورده شده است

◀ سمرقند، شاه زند،
مقبره قاضی زاده
رومی، قرن ۱۵ میلادی

۵- سفر دور و دراز یه - لوهی لیانگ در آسیای میانه
یه - لوهی لیانگ، نواده وزیر چنگیزخان و اوگتای قآن، نیزمؤلف سی یولو که در قسمت نخست این فصل به آن اشاره شد، بود. در این متن کوتاه، شرح خاطرات و خطرات او در سفرهایش در آسیای مرکزی میان سال‌های ۶۲-۱۲۶۰ م / ۶۶۰-۶۵۸ هـ. ق. آمده است.

پیوست ۱:

شرح سفر رفت و بازگشت هیتون، پادشاه ارمنستان صغیر به مغولستان در سالهای ۱۲۵۴-۱۲۵۵ میلادی / ۶۵۲-۶۵۳ هـ. ق.

پیوست ۲:

شرح منابع چینی از قرون میانه دربارهٔ احجار کریمهٔ باختر آسیا، در چونگ لو که یادداشت‌هایی است دربارهٔ موضوع‌های متنوع مربوط به دورهٔ حکومت سلسلهٔ مغولی (چین) و نگاشتهٔ دانشمندی در سدهٔ چهارده میلادی، مبحثی با عنوان «سنگهای قیمتی مسلمانان» آمده است که ترجمه آن در این پیوست آورده شده است.

بخش دوم: اشاره‌های جغرافیایی و تاریخی درباره آسیای میانه و باختری در منابع قرون میانه برگرفته از نوشته‌های چینی و مغولی، و برابر نهاده با ملاحظات مؤلفان اروپایی آن دوره.

این بخش با مطلبی تحت عنوان «ملاحظاتی دربارهٔ منابع و مآخذ» آغاز می‌شود که مشتمل بر این مباحث است:

• دربارهٔ تالیف یوان شی (تاریخنامه سلسلهٔ یوان، یا امپراتوری مغولان در چین).

• معرفی چند اثر تاریخی چینی و مقایسهٔ آن با نوشته‌های تاریخ‌نگاران مسلمان.

• شناساندن اهم کتابهای فارسی در تاریخ مغولان و منابع عمدهٔ اروپایی در این زمینه.

• مسافران اروپایی که در سدهٔ سیزدهم / هفتم به ماوراءالنهر رفته‌اند.

• معرفی چند اثر جغرافیایی و نقشهٔ جدید چینی.

در دنبالهٔ بخش دوم مطالب زیر آمده است:

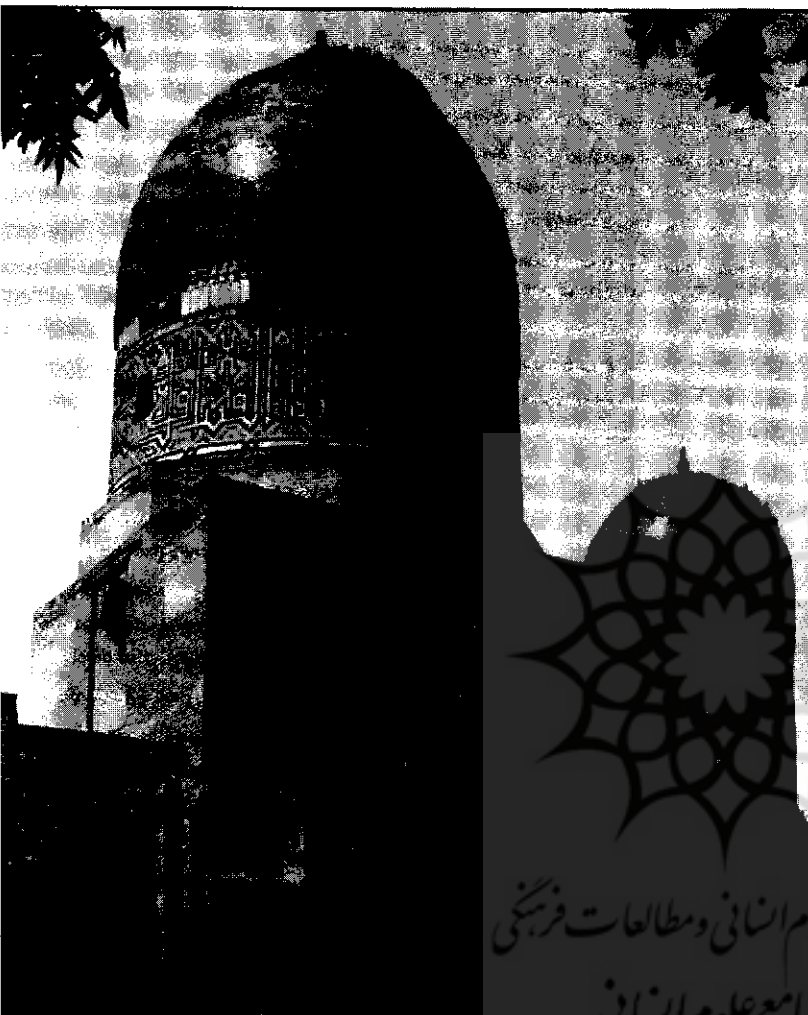
• شرحی دربارهٔ ختای و قسراختای (چین و ماچین) براساس نوشته‌های رشیدالدین و بناکتی و مقایسهٔ روایت این مؤلفان با منابع چینی و اروپایی آن دوره.

• شرح کوتاهی دربارهٔ رویدادهای برجستهٔ تاریخ اویغورها از منابع چینی.

• شرحی دربارهٔ اشاره‌های منابع چینی دربارهٔ مسلمانان و گزارشی از تاریخ آشنایی و روابط چینی‌ها با مسلمانان، به ویژه ایرانیان مسلمان براساس منابع چینی.

• بررسی تطبیقی گزارش‌های منابع چینی و مورخان مسلمان از لشکرکشی‌های جنگی مغولان. شامل بررسی لشکرکشی چنگیز به آسیای باختری در سال‌های ۱۲۱۹ تا ۱۲۲۵ م. / ۶۱۶-۶۲۲ هـ. ق. لشکرکشی سرداران مغول، سویتای و جبه به باختر ایران و نواحی قفقاز ۱۲۲۰-۱۲۲۴ م. / ۶۱۷-۶۲۱ هـ. ق. لشکرکشی مغولان به ممالک شمال دریای مازندران و غرب ولگا ۱۲۳۵-۱۲۴۲ م. / ۶۲۲-۶۳۹ هـ. ق.

لازم به ذکر است که برتشنايدر در ادامهٔ بررسی تطبیقی خود از منابع چینی و اسلامی در این زمینه، لشکرکشی‌های مغولان به سرزمین بلغار،

برتشنایدر در بخش چهارم، اطلاعات و گزارشهای تاریخی و جغرافیایی در منابع چینی درباره آسیای مرکزی و غربی در قرن‌های پانزدهم و شانزدهم (نهم و دهم هجری) که همزمان با دوران فرمانروایی تیمور و سپس شیپانیان در بخش عمده این سرزمینها بود را آورده است

بخش سوم کتاب، شرح نقشه‌ای مغولی - چینی از آسیای مرکزی و باختری بازمانده از سده‌های میانه است

قپچاق، شمال روسیه، قفقاز، جنوب روسیه، لهستان، سیلزی، مجار و سایر سرزمینها را نیز بررسی کرده که این قسمت‌ها به دلیل اینکه خارج از حوزه دنیای ایرانی قرار دارند، در ترجمه فارسی نیامده است.

بخش سوم: شرح نقشه‌ای مغولی - چینی از آسیای مرکزی و باختری بازمانده از سده‌های میانه

در این بخش، شرحی از نقشه‌ای مغولی - چینی که در نیمه نخست سده چهاردهم میلادی (هشتم هجری) (حدود سال ۱۳۳۰ م. / ۷۳۰-۷۳۱ هـ. ق) از آسیای مرکزی و غربی ترسیم شده با برابرنهاده‌های اسامی جغرافیایی آن نقشه با اسامی آنها در متون تاریخی و جغرافیایی اسلامی یا سفرنامه سیاحان اروپایی، شرح و تفسیر می‌شود. برتشنایدر در ابتدای این بخش، تصویری از تقسیمات سیاسی و قلمروهای سیاسی - جغرافیایی و حکومتگران این قلمروها در زمان ترسیم نقشه به دست می‌دهد. بر این اساس، نقشه یاد شده زمانی ترسیم شده که اعقاب سه پادشاهی مغولی در باختر چین، در سرزمین‌های ترکستان، قپچاق و ایران فرمان می‌راندند و فرمانروایان این سرزمینها به ترتیب، تیمور (خان)، اوزبک و ابوسعید (ایلخان ایران) بوده‌اند.

به گفته برتشنایدر، «اعلام جغرافیایی که در این نقشه چون با نام‌هایی که مورخان ایرانی آورده‌اند برابر نهاده شود، تا حدی که آوانگاری چینی می‌تواند برساند، دارای نزدیکترین همانندی به تلفظ واقعی این نام‌ها است» (ص ۳۳۵)

بخش اصلی مطالب این بخش به تشخیص نام‌های جغرافیایی نقشه چینی و تعیین معادل‌های آنها در متون تاریخی و جغرافیایی ایرانی تشکیل می‌دهد.

بخش چهارم: مناسبات چین با ممالک آسیای میانه و باختری در سده‌های پانزده و شانزده (نهم و دهم هجری)

در این بخش، برتشنایدر اطلاعات و گزارشهای تاریخی و جغرافیایی در منابع چینی درباره آسیای مرکزی و غربی در قرن‌های پانزدهم و شانزدهم (نهم و دهم هجری) که همزمان با دوران فرمانروایی تیمور و سپس شیپانیان در بخش عمده این سرزمینها بود را آورده است. وی ابتدا از شرایط تاریخی حاکم در قرون یاد شده در آسیای مرکزی و غربی صحبت می‌کند، سپس مهمترین منابع چینی که حاوی اطلاعاتی از این موضوع هستند را معرفی می‌کند و با منابع همزمان غربی و اسلامی مقایسه می‌کند. آنگاه مطالب منابع چینی را درباره مواضع جغرافیایی و شهرها و مناطق مختلف آسیای مرکزی و غربی توصیف می‌کند و همزمان، شرح و تفسیر می‌کند و با منابع اسلامی و ایرانی و غربی مورد بررسی تطبیقی قرار می‌دهد.

منبع اصلی چینی مورد استفاده برتشنایدر در این زمینه کتاب مینگ شی یا تاریخ سلسله مینگ است که در سال‌های ۱۶۴۴-۱۳۶۸ (حدود ۷۶۹ تا ۱۰۵۴ ق) بر چین حکومت داشت.

منبع چینی دیگر مورد استفاده برتشنایدر در این بخش، کتاب تامینگ نی تونگ چی یا جغرافیای کبیر امپراتوری چین است. در پایان بخش چهارم اشاره‌ای به یک روزنامه سفر چینی به باختر آسیا در دوره مینگ افکنده شده است. این گزارش سفر، مسیری زمینی از مرز شمال غربی چین به کناره دریای مدیترانه رابازمی‌نماید. در پایان کتاب، فهرست سلسله‌های پادشاهی چین از آغاز تاسده بیستم درج شده است. پس از آن، فهرست منابع مورد استفاده مترجم و نمایه‌های مختلف اسامی، آنگاه فهرست مندرجات کتاب و انتها نقشه‌ای از آسیای میانه در سده‌های میانه که نمودار مسیر مسافران چینی به باختر آسیا است، آمده است.

پی‌نوشت‌ها:

1- Medieval Researches from Eastern Asiatic Surces

عنوان فرعی این کتاب چنین است:

Medieval Researches from Eastern Asiatic Surces Fragments Towards the Knowledge of the Geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century.

۲- لازم به ذکر است که متن اصلی انگلیسی کتاب در دو جلد، در سال ۱۳۷۷ در ایران به صورت افست منتشر شد. همچنین دو بخش از متن کتاب، پیش از این به فارسی ترجمه و با این مشخصات به چاپ رسیده است.

الف - «سفرنامه هایتون ارمنی» که در بخش پیوست یکم ترجمه دکتر رجب زاده، در چاپ حاضر، آمده. در کتابی با عنوان «امپراتوری مغول در ایران» ترجمه آقای ابراهیم تیموری در سال ۱۳۷۷ از سوی دانشگاه تهران منتشر شد.

ب - بخش «عربستان در منابع چینی» توسط آقای محسن جعفری مذهب ترجمه شده و در مجله «وقف، میراث جاویدان» شماره ۳۴-۳۳ (بهار و تابستان ۱۳۸۰) به چاپ رسیده است.

۳- برتشنایدر، امیلی و. ایران و ماوراءالنهر در نوشته‌های چینی و مغولی سده‌های میانه (جستارهای تاریخی و جغرافیایی)، ترجمه دکتر هاشم رجب‌زاده، تهران، موقوفات دکتر محمود افشار، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۱۸.

۴- همانجا.

۵- همان، صص ۱۹-۲۰.

۶- از کتاب حاضر معرفی جامعی به قلم دکتر هاشم رجب‌زاده، قبلاً در نخستین شماره فصل‌نامه «نامه انجمن» (بهار ۱۳۸۰) به چاپ رسیده است که با گزیده‌ای از متن اصلی همراه است و با نویدانتشار ترجمه اثر به پایان می‌رسد.